

L'EXPRESSIONIÓ DE LES HORES EN CATALÀ: ANÀLISI CONTRASTIVA*

Marta Torres i Vilatarsana

1. Introducció

Quina hora és?, Tens hora?, A quina hora quedem?, etc. Cap d'aquestes preguntes no ens resulta estranya; fins i tot ben segur que les hem o ens les han formulat un munt de vegades. I és que a cap usuari de la nostra llengua, no se li escapa que demanar l'hora és un acte de parla molt habitual. Que l'acte de parla de demanar i donar l'hora tingui una elevada freqüència d'ús en les nostres converses quotidianes ha estat un motiu de pes a l'hora de seleccionar l'objecte d'estudi.

Si en el repertori lingüístic del català hi ha multiplicitat de maneres de demanar l'hora, també des d'una dimensió dialectal, trobarem més d'una solució a l'hora de respondre. Així, per exemple, si fossin les 8.45h, respostes com *9 hores menos el quart, les 9 menos quart, tres quarts de 9, les 8 i tres quarts, falta un quart per a les 9 o tres quarts per a les 9* serien esperables al llarg del domini català. Així doncs, els sistemes per expressar l'hora representen un grau de variació dialectal gens menyspreable que mereix ser estudiat.

L'objectiu d'aquesta investigació és l'establiment dels diferents sistemes d'expressió horària de tot el domini català a partir de les dades dialectals. El nostre estudi es basa en un conjunt de dades sincròniques del nostre segle recollides en els qüestionaris (Badia, Pons i Veny, 1993) de l'*Atles Lingüístic del Domini Català* (a partir d'ara, *Atles Lingüístic*), que ens permetran analitzar la variació dialectal en les expressions de les quatre referències horàries bàsiques: l'hora en punt, el quart, els dos quarts i els tres quarts. Posteriorment, anirem de les dades a les quatre propostes teòriques: contrastarem els resultats obtinguts amb les propostes que ens ofereixen les gramàtiques, els llibres d'estil, els diccionaris i altres fonts d'informació descriptives o normatives. En darrer lloc, intentarem donar compte o justificar l'existència dels diferents sistemes horaris que conviuen en la nostra llengua i per què uns es veuen abocats al desús mentre que d'altres van guanyant usuaris.

Per a dur a terme els propòsits que acabem d'anunciar partirem d'una hipòtesi inicial. En el domini lingüístic català, conviuen dos sistemes horaris que podem anomenar *prospectiu* i *retrospectiu*: el primer es basa en l'hora següent, que se situa al final del sintagma (*un quart de 9*), mentre que el segon se centra en l'hora en curs, fins a la mitja (*les 8 i quart*) i en l'hora següent en endavant (*les 9 menys 10*), on l'hora en curs se situa a la primera part del sintagma. Des d'un punt de vista interlingüístic que tingui en compte les llengües veïnes, cal observar que el primer sistema és

* Vull agrair a Joan Veny tot l'ajut durant el desenvolupament d'aquest article així com l'accés a les dades de l'*Atles Lingüístic del Domini Català* i a Maria Josep Cuenca tots els seus comentaris. Aquest treball té com a marc el projecte d'investigació PB97-0889 (Ministerio de Educación y Cultura) i 1998 SGR 0041 (Comissionat per a Universitats i Recerca).

exclusiu del català, mentre que el segon és compartit, com a mínim, per l'espanyol (*las 8 y cuarto; las 9 menos diez*). Pel que fa a les Illes Balears, País Valencià, Catalunya Nord i l'Alguer, ens consta que el primer sistema mai no ha estat propi d'aquestes zones.

2. Metodologia

Per a l'obtenció de les dades que conformen la base d'aquesta investigació, ens hem basat en la informació continguda en els qüestionaris de les 190 localitats enquestades per l'*Atlas Lingüístic*. En concret, ens referim a la pregunta que s'enunciava com a «maneres d'expressar l'hora». Atès que es tractava d'una pregunta oberta, que permetia múltiples respostes, l'equip investigador acordà demanar als parlants com es referien a les vuit en punt, un quart de nou, dos quarts de nou i tres quarts de nou (d'ara endavant, 8 h, 8.15 h, 8.30 h i 8.45 h). Cal puntualitzar, però, que només disposem de les respostes d'un sol informant per localitat i que, per tant, les generalitzacions que es derivin d'aquestes dades són orientatives. A més, les dades s'obtingueren entre 1964 i 1975, de manera que es pot donar el cas de variació diacrònica entre les respostes dels enquestats i les que s'obtidrien actualment (com veurem a l'apartat dels tres quarts al País Valencià).

Arribats a aquest punt, hem de remarcar l'exhaustivitat a l'hora de recollir totes i cadascuna de les respostes. De les 760 respostes (resultat de multiplicar les 190 localitats per les 4 respostes obligatòries) només en manquen 23, de les quals 18 corresponen a les 8h –que, com ja veurem, presenta força unanimitat en tot el domini. En alguns casos, fins i tot, s'han transcrit altres expressions horàries més enllà de les quatre que s'exigien, com per exemple *tres quarts i mig* o *quarts de nou*, o bé l'opinió del subjecte enquestat a l'entorn de les maneres d'expressar l'hora, de la vigència d'unes formes i la caiguda en desús d'unes altres, etc.

Pel que fa als criteris de normalització que hem aplicat als materials abans de mapificar-los, hem sacrificat les variants dialectals purament fonètiques i que són generals de l'àrea dialectal d'on prové la dada; per exemple, la reducció vocàlica del català oriental continental en mots com *l[u]*, *mank[u]* o *men[u]s* quedarà recollida sota les formes *lo*, *manco* i *menos*. Tanmateix, hem volgut reproduir amb fidelitat les respostes dels enquestats per l'*Atlas Lingüístic* i, en conseqüència, no hem substituït girs com *menos* per *menys*.¹ En definitiva, marcarem amb mapes de símbols la geovariació lexicosintàctica.

A l'etapa de mapificació, però, hem bandejat algunes particularitats per tal d'evitar que la multiplicitat de símbols no ens permetés discernir amb claredat la variació, al nostre entendre, més significativa: la lèxica. Així, en el mapa dels

¹ A propòsit de *menos* com a castellanisme antic i de *manco* com a italianisme, convé tenir en compte el que afirma Veny (1984: 180-182): “L'aparició de *manco*, probable italianisme, d'un costat, i de *menos*, indubtable castellanisme, precisament cap a finals del s. xv, sembla que s'han de posar en relació amb la desaparició de *pus* i l'escassa força opositiva de *més / menys*”.

tres quarts hem agrupat sintagmes del tipus *falta un quart per les 9* i *falta un quart pa les 9*.¹ Sempre que ens prenguem aquesta llicència, anotarem a l'apartat corresponent les modificacions que hem realitzat en aquest sentit, indicant també les localitats.

3. Les dades: mapificació

A partir dels materials normalitzats ortogràficament, hem realitzat tres mapes que representen la distribució dialectal de l'expressió 8.15h, 8.30h i 8.45h. Per a aquest propòsit, hem triat un tipus de mapa del domini lingüístic català que ja incorpora els topònims i els nombres corresponents de les 190 localitats enquestades per l'*Atlas Lingüístic*. Hem prescindit del mapa de les 8h perquè la variació dialectal de les dades és mínima: en general, la resposta fou (*són*) *les 8*, amb l'afegit *8 hores* específic del rossellonès. Cal tenir en compte que sovint un sol informant pot formular fins a tres expressions diferents per a una sola unitat temporal. Amb l'objectiu de mapificar totes les respostes, hem optat pel mapa de símbols puntuals, amb els quals podrem reflectir la riquesa de solucions d'una mateixa localitat de manera fidedigna.

Amb la intenció d'oferir una major claredat interpretativa dels mapes, hem procurat que la semblança entre expressions dialectals del mateix sistema horari es reflecteixi en la proximitat de la forma del símbol que les representa. Així, per exemple, els quadrats representen el sistema del tipus *un quart de 9*, mentre que els cercles indiquen la presència de formes del sistema *les 8 i quart*. A partir d'aquesta generalització, qualsevol peculiaritat dialectal s'indica amb una variant del símbol corresponent al seu sistema (per exemple, el símbol de *tres quarts per les 9* és un quadrat, que l'emparenta amb *tres quarts de 9* –forma prototípica dins del seu sistema–, amb una línia vertical per tal d'assenyalar la diferència).

INSERCIÓ DELS MAPES

4. El quart

El mapa del quart, en principi, no presenta cap problema des de l'òptica de la divisió del territori entre els dos sistemes que hem esmentat en l'apartat 1. Encara més, confirma la hipòtesi inicial. En efecte, a Catalunya el sistema prospectiu (*un quart de 9*) és dominant en l'àrea del català central i septentrional de transició, llevat d'alguna excepció, com és el cas de Tordera (52) o Sentmenat (55), on els enquestats només respongueren amb el sistema retrospectiu (*les 9 i quart*), i algunes poblacions com Oix (23), Les Lloses (30) i Banyoles (31), on l'informant oferí les dues possibilitats tot i trobar-se en localitats al bell mig del territori del sistema *un quart de 9*. Més cap a la frontera entre els dos grans grups de maneres d'expressar l'hora, sovintegen les localitats amb dualitat de resposta.

¹ La reducció *per a* → *pa* és pròpia del valencià on es dona de forma sistemàtica.

Justament, les hem aprofitat com a lloc de pas de la hipotètica isoglossa divisòria. D'altra banda, no podem dir que cap dels dos sistemes domini les zones de dialectes occidentals del Principat. Només el tortosí és unànime en l'ús de *les 9 i quart*, amb l'excepció d'Ulldecona (145).

Tal i com prevèiem a la hipòtesi inicial, en els dialectes balears i a tot el País Valencià s'usa exclusivament *les 9 i quart*. Un altre cop tornem a topar-nos amb l'excepció de Crevillent (189), on aquesta forma conviu amb *el quart pe(r) les 9*.

Quant a la manera d'expressar l'hora a Catalunya Nord i a l'Alguer, totes dues àrees s'emparen sota l'estol de *les 8 i quart* amb l'especificitat que en rossellonès, en coincidència amb el francès, el sintagma s'amplifica amb el mot *hores* i el determinant referit al quart, que alterna entre *un i el: 8 hores i un / el quart*. A l'Alguer (85), com en italià, i a Montuiri (78) també opten per l'ús del determinant: *8 i un quart*. En canvi, una de les dues formes que conviuen a Porté (10) no presenta cap determinant contra tot pronòstic, atès que és l'única excepció d'aquest estil dins el rossellonès: *8 hores i quart*.

A les localitats de Cerler (87), Eressué (94) i La Pobla de Roda (100), amb parlars de transició, s'obtingué la resposta *8 i quarto* d'arrel castellanoaragonesa. Finalment, recollim una singularitat: la forma *les 8 i quinze* es localitza únicament a Mora la Nova (129).

5. Els dos quarts

Les diferències que s'evidencien entre el mapa dels dos quarts i el del quart no són pas abismals, si bé cal considerar algunes noves tendències. Ens referim, per exemple, a l'aplicació d'una forma imprevista, *la mitja per les 9*, present a vuit localitats de la franja més occidental del territori de Catalunya i que, fins i tot, fa una incursió en dues poblacions del País Valencià. També a Crevillent (189) trobem quelcom semblant; *mitja hora per les 9*. Recordem que ja en el mapa del quart aquesta localitat diferia de la resta del domini català amb la forma *el quart pe(r) les 9*.

Pel que fa a la filiació d'aquests sintagmes a l'hora d'incloure'ls en alguns dels dos sistemes, sembla que malgrat que es relacionen amb *les 8 i mitja* pel fet de compartir el mot *mitja*, són més propers a *dos quarts de 9*, atès que l'hora de referència se situa al final del sintagma i, a més, no es tracta de l'hora en curs sinó de la següent.

En paral·lel al mapa del quart, destaquem que a la Catalunya del Nord l'expressió dels dos quarts torna a incorporar el mot *hores* (*8 hores i mitja*) i, La Pobla de Roda (100) ens ofereix novament una forma d'origen castellanoaragonès, *8 i media*.

Arribats a aquest punt, cal comentar un fet que, si més no, crida l'atenció. Si comparem el mapa del quart i el dels dos quarts, ens adonarem que un bon nombre de localitats alternen entre l'ús d'un o altre sistema sense cap motiu

aparent: *un quart de 9*, però, en canvi, *les 8 i mitja* a Vimbodí (121). Aquest fenomen és més freqüent a les àrees que podríem anomenar frontereres entre sistemes, és a dir, a la zona dels parlants nord-occidentals.

A continuació, indiquem cadascuna de les variants que han quedat incloses sota un altre sintagma pel fet que les diferències eren mínimes:

- **8 hores i mitja** inclou la variant *8 hores e mitja* de Formiguera (7)
- **8 i mitja** inclou *i mitja* Santa Coloma d'Andorra (92), Peramola (105) i Torís (166)
- **dos quarts de 9** inclou:
 - *dos quarts* de Balsareny (44), Sant Salvador de Guardiola, Barcelona (62) i Sant Llorenç de Morunys (103)
 - *quarts de 9* de Llívia (12)
- **la mitja per les 9** inclou:³
 - *la mitja pa les 9* de Peralta de la Sal (108), Saidí (115), Fraga (118), Ginebrosa (138), Aiguaviva de Bergantes (139), Vilafranca del Maestrat (149) i Atzaneta del Maestrat (152)
 - *la mitja pe's 9* de Senet (89) i Taüll (90)
 - *la mitja pa las 9* de Tolva (102)
 - *mitja hora pe(r) les 9* de Crevillent (189)

6. Els tres quarts

El panorama que deixa entreveure aquest mapa és força més complex que els que hem vist fins ara. En primer lloc, la dualitat de sistemes a l'àrea del nord-occidental s'ha minimitzat a favor del sistema prospectiu, de tal manera que *9 menos quart* queda restringit a les terres de la Franja de Ponent. Però el que més sorprèn és el domini, si més no en nombre de localitats, de les variants del tipus *tres quarts de/per les 9* al País Valencià quan, com hem vist en el mapes anteriors, era una zona d'ús quasi exclusiu del sistema retrospectiu. I això no és tot; disseminats pel País Valencià, ens fem ressò de dues altres variants, *falta un quart per les 9* i *un quart pa les 9*. La primera ha estat considerada més a prop de les *9 menos quart* perquè, encara que situï les 9 al final del sintagma com succeeix a *tres quarts de nou*, conté *falta*, mot proper a *menos* i *un quart* en lloc de *3 quarts*. En canvi, hem tractat *un quart pa les 9* com a membre d'un tercer sistema, híbrid dels dos que ja coneixíem, atès que *un quart* l'acosta a les *9 menos quart* però la situació de *les 9* al final del sintagma és un tret comú amb *tres quarts de nou*. Per aquests motius l'hem marcat amb un nou símbol: el triangle.

³ De fet, *la mitja per les 9* només apareix així expressat a Almenar (111).

Retrobem als parlars rossellonesos aquells sintagmes amb el mot *hores* i el determinant davant de *quart*: *9 hores menos un/el quart*. Ara bé, en quatre poblacions es respongué amb un sintagma del tipus *tres quarts per les 9 (hores)*, clarament proper a *tres quarts de 9*. La part illenca del domini català continua essent feu del sistema *9 menos quart* i/o de sintagmes força propers.

La resposta *8 i tres quarts* és el resultat d'un procés analògic amb *8 i quart*, *8 i mitja* que recull la idea de l'addició a l'hora en curs en substitució de restar cap a l'hora següent. Aquest sintagma apareix de manera esparsa –Els Hostalets (8), Sineu (76), Alacant (188), etc.– en àrees dominades, això sí, per la forma *8 menos quart* –amb la qual sol conviure, ja que *8 i tres quarts* només apareix com a resposta única a Estanyà (106), Valljunquera (131) i Simat de Valldigna (173)– i on anteriorment s'ha respost *8 i quart* i *8 i mitja*, raó que reforça l'argument de l'analogia. L'expressió *8 i quaranta-cinc* té una presència poc significativa, reduïda a Calaf (49) i a l'Alguer (85).

Hem procedit a agrupar les variacions amb menys freqüència d'aparició sota un sol sintagma genèric de la mateixa manera que en l'anàlisi dels dos quarts:

- ***9 hores menos el quart***, inclou la variant *9 hores menos lo quart* d'Estagell (2) i Perpinyà (3)

- ***9 menos quart*** inclou:
 - *9 menos un quart* de Montuïri (78) i Santanyí (82)
 - *9 manco un quart* de L'Alguer (85)

- ***8 i tres quarts*** inclou:
 - *8 hores tres quarts* d'Els Hostalets (8)
 - *8 tres quarts* de Pollença (73) i Alacant (188)
 - *8 i tres quartos* de Cerler (87)

- ***falta un quart per les 9*** inclou:
 - *falta un quart pa les 9* de Vilafranca del Maestrat (149), Benifairó de les Valls (159), Vilamarxant (162) i Picassent (165)
 - *se manca un quart de 9 hores* de Mosset (4)
 - *manca un quart pe(r) las 9* de L'Alguer (85)

- ***tres quarts de 9*** inclou:
 - *tres quarts* resposta a les localitats 35, 43, 44, 45, 51, 56, 62, 69, 93, 103 i 104

- ***tres quarts per les 9*** inclou:

- *tres quarts per les 9 hores* de Joc (6), Els Hostalets (8) i Cornellà de Conflent (9)
- *tres quarts pa les 9* respost a les poblacions 132, 142, 149, 150, 152, 155, 156, 161, 165 (pa 9), 168, 169, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 183 (pa's), 185, 186 i 187 (pe's)
tres quarts pe(r) les 9 de Crevillent (189)

- ***un quart pa les 9*** inclou:
 - *un quart per les 9* de Xàbia (180)
 - *lo quart pa les 9* de Fraga (118)

Cal remarcar que les variants pròpies només d'una sola localitat han estat recollides sota algun sintagma amb més abast per tal de no incrementar excessivament el nombre de símbols. És el cas, per exemple, *9 manco un quart* i *manca un quart pe(r) las 9* de L'Alguer representades respectivament pels símbols de *9 menos quart* i *falta un quart per les 9*.

7. Possibilitat d'isoglosses. Coincidències i divergències

Després d'haver recollit la multiplicitat formal de les expressions de l'hora mitjançant els mapes de símbols, seria bo plantejar la possibilitat de traçar isoglosses que, com a mínim, ajudin a discernir les àrees d'influència dels dos principals sistemes que hem anat observant. Amb aquesta finalitat hem elaborat els mapes que oferim a continuació. Sempre que ha estat possible hem aprofitat les localitats amb dualitat de sistemes per fer-hi passar la línia fronterera imaginària.

Els resultats ja havien estat en part anticipats en cadascuna de les anàlisis dels mapes de símbols, però ara hi afegirem una visió de conjunt. En efecte, podem tractar els mapes del quart i dels dos quarts en bloc; el sistema considerat exclusiu de Catalunya trontolla, pel que fa a la seva presència, a l'àrea dels dialectes nord-occidentals, mentre que senzillament mai no s'empra en l'àmbit del Tortosí. Tampoc no afecta la Catalunya Nord, País Valencià, Illes Balears ni l'Alguer. Recordem, però, que sempre apareix algun bastió d'excepcionalitat com ara la resposta obtinguda a la localitat de Crevillent.

El mapa dels tres quarts trenca l'homogeneïtat en tots els sentits. Divergeix amb els que l'han precedit, en primer lloc, perquè el sistema de més prestigi a Catalunya quasi és viu a tota la zona nord-occidental i, encara més, és el majoritari en tortosí. Tanmateix, el més innovador és que segons l'*Atles Lingüístic*, les variants formals del sistema prospectiu monopolitzen bona part del País Valencià⁴ i, fins i tot, conviuen amb *9 hores menos un/el quart* en

⁴ Sembla, però, que l'expressió de les hores al País Valencià ha experimentat una variació generacional: en una enquesta duta a terme per Maria Josep Cuenca a 84 estudiants de Filologia Catalana d'arreu del País

algunes poblacions de la Catalunya Nord. Tot plegat fa que resulti complicat delimitar les fronteres però si més no hem ofert una aproximació orientativa.

8. Dos sistemes i una norma?

Malgrat la freqüència d'ús i la variació dialectal que, com hem vist, afecten les expressions horàries, aquest tema no ha estat objecte de cap monografia més o menys exhaustiva. Les expressions horàries no han despertat gaire interès entre els estudiosos de la llengua catalana. L'únic treball que ens pot servir de precedent és una ponència de J. Royo (1992) que duu per títol "La influència del campanar en les expressions horàries". Com es desprèn del títol, aquest estudi manté només una relació tangencial amb el nostre; no obstant això, conté consideracions força interessants a l'entorn de la influència acústica i visual en les maneres de dir l'hora. Ens introdueix en la història dels rellotges i les campanes i, finalment, ens ofereix un recull documental amb algunes dades d'entre els segles XIII i XVIII. En canvi, els diccionaris, gramàtiques i llibres d'estil analitzen les maneres d'expressar l'hora en català. Vegem què en diuen.

8.1 Estat de la qüestió dins la normativa

Fabra, a la gramàtica de 1956, no s'ocupa de les expressions horàries. Tanmateix, a la de 1912 havia formulat una proposta:

Las expresiones *Son las dos*, *Son las tres*, etc. se traducen por "Són les dugues", "Són les tres", etc. y por "Són dugues hores", "Son tres hores", etc. Las expresiones *Las dos y cuarto*, *Las dos y media*, *Las tres menos cuarto*, etc. se traducen respectivamente por "Un quart de tres", "Dos quarts de tres", "Tres quarts de tres", etc. Nótese las expresiones "Mig quart de tres", "Un quart i mig de tres", "Dos quarts i mig de tres", "Tres quarts i mig de tres" [...]. (1912: 193)

D'altra banda, el DIEC, seguint la línia de Fabra, recull exemples com *Són les tres o són tres hores*, *És un quart de tres*, *Són dos quarts de quatre*, *Tres quarts de vuit*, *A un quart i mig de nou*, *Eren quarts de vuit*. A l'entrada *mig*, *mitja*, dos dels exemples que ofereix són *Mitja hora*, *mig quart* i *Una hora i mitja*. No es pot afirmar que s'hi formuli cap proposta de manera explícita; ara bé, se'n pot inferir un clar suport al sistema prospectiu en detriment de *8 i quart* / *i mitja* / *menys quart*. Les propostes de la normativa tampoc no esmenten cap de les variants dialectals dels dos sistemes horaris principals que al llarg de l'anàlisi de les dades s'han anat perfilant, com per exemple, *8 hores i un quart*, *falta un quart per a les 9*, etc.

8.2 Estat de la qüestió en altres propostes

Valencià, tots els estudiants respongueren que s'usava *les 9 menos quart* a la seva població i 32 reconegueren *un quart pa les 9*, formes que han guanyat usuaris amb relació a les dades de l'*Atlas Lingüístic*. També ha experimentat un increment d'usuaris la solució *8 quaranta-cinc*, sobretot entre la gent jove. Per contra, només 8 estudiants admeteren *tres quarts pa les 9*, amb la puntualització d'associar aquesta expressió a la gent gran del seu poble.

8.2.1 Diccionaris etimològics

Sota aquest epígraf es recullen les propostes del *Diccionari Català Valencià Balear* (DCVB) i del *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana* (DECat). El DCVB, dins *hora*: “<<Quina hora és ?>> <<són deu hores>> (o <<Són les deu>>). *Partiren de la ciutat a les dotze hores de la nit*, Tirant, c. 305. *A vuyt hores del matí* Boades Feyts 100. [...] *A dues hores en punt de la matinada ens trobaríem*, Ruyra Parada 15.”, a més d’un nombrós recull d’expressions lexicalitzades del tipus *hora oficial*, *hora baixa*, algunes en desús com *hora de llum encendre* –avui els encenem a tot hora!

Però la informació més rellevant s’ofereix a l’entrada *quart*:

Al Principat les tradicions horàries se solen expressar en quarts de l’hora començada: *un quart d’onze* (=10h. 15 m.), *dos quarts d’onze* (10h.30m), *tres quarts d’onze* (10h. 45); a les Illes i al País Valencià (excepte Alcoi) s’acostuma a dir *les deu i quart*, *les deu i mitja*, *les deu i tres quarts* respectivament.

Fixem-nos que no recull l’expressió *les X menos / manco quart* que suplien i/o conviuen amb *les X i tres quarts* a les Illes, la Franja, la Catalunya Nord i parts del País Valencià, probablement perquè es consideren resultat d’una interferència amb el castellà. D’altra banda, el parèntesi «excepte Alcoi» no sabem ben bé a què es refereix, és a dir, no explicita les formes pròpies d’Alcoi. No obstant això, cal recordar que les dades de l’*Atles Lingüístic* d’aquesta zona només eren excepcionals en el sintagma *tres quarts per les 9* en lloc de *X i tres quarts* en relació amb el sistema que el DCVB atribueix al País Valencià. Finalment, ni a *mig*, *mitja* com a adjectiu ni a *mitja* com a substantiu no trobem cap exemple d’expressió horària del tipus *8 i mitja*.

Per la seva banda, el DECat dedica 6 pàgines a l’entrada *hora* i als seus derivats i compostos:

En la fase antiga de la història de la llengua, les determinacions cronològiques segons les 24 hores del dia, es feien ajuntant, exprés, el mot *hores* darrere del numeral: o sigui segons el model francès, i no segons el castellà modern (llengua on també hi hagué canvi) o l’alemany, on el mot *hores* se sobreentén.

Així doncs, se’ns aporta una pista valuosa per justificar la presència d’*hores* en els sintagmes horaris del rossellonès (*8 hores i un quart*, *8 hores i mitja*, etc.) com a possible influència del francès. Val a dir que aquestes paraules de Coromines són una de les poques informacions històriques amb què contem, juntament amb Royo (1992). De l’accepció de *quart* i *mitja* referida a l’hora només en diu de la primera que és la «quarta part d’una hora». En conclusió, Coromines no planteja cap proposta en relació a les maneres d’expressar l’hora, atès que no és una qüestió estrictament lèxica, però, com ja hem vist, aporta altres informacions força profitoses.

8.2.2 Diccionaris generals

Fabra (1932) exemplifica l’entrada a *hora*, amb «Quina hora és? Són les tres o són tres hores», exemple que coincideix amb el del DCVB i que reforça l’explicació, que ens oferia Coromines, a l’entorn de la presència o absència del mot *hores* en els sintagmes que indiquen l’hora en punt. Ni a *quart* ni a *mig*, *mitja* trobem exemples de

sintagmes horaris del tipus *8 i mitja* prospectiu. Tampoc no hi ha cap expressió horària dins el substantiu *mitja*. Sembla, doncs, que Fabra s'inclinà pel sistema prospectiu, propi d'una part de Catalunya, tant en el seu diccionari com a la gramàtica de 1912. Posteriorment, el DIEC ha seguit la mateixa tendència.

Per la seva banda, el Diccionari de la Llengua Catalana (DGLC, 1998) sintetitza la seva proposta a l'entrada *quart*, – a 2.4:

Al Principat, fracció horària expressada en els quarts i fraccions de quart que té una hora començada, tenint en compte que l'hora entera marcada pel rellotge n'indica l'acabament. *A un quart i cinc de nou (8h 20 min.) Tres quarts i mig de dues (1h 52 min 30 s).*

Això no obstant, no s'explicita com s'expressa l'hora a la resta del domini català ni es recullen exemples del tipus *8 i quart*, *8 i mitja*.

8.2.3 Gramàtiques

Ni la gramàtica històrica de Badia (1981) ni la de Moll (1991) no tracten el tema de l'expressió horària. El panorama que presenten les gramàtiques generals no és gaire més encisador, tret d'alguna excepció. Les gramàtiques de Sanchis (1950), Salvador (1951), Badia (1962), Moll (1968), Jané (1986) i Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana (1995), així com els cursos de gramàtica de Marvà (1968) i Valor (1977) no formulen cap proposta en relació als enunciats horaris. No és el cas, però, de Badia (1994: 714-715), el qual afronta la qüestió, amb profunditat i des d'un punt de vista diatòpic: «La indicació de les hores justes és la mateixa a tot el domini lingüístic (...) i també ho és l'aproximació en un nombre de minuts que no arribin al quart d'hora».

Per la resta de fraccions horàries l'autor proposa una divisió en dos grups:

- a) «Recurs original, que mira l'hora següent», propi de Catalunya: «un quart / dos quarts / tres quarts de nou».
- b) «Sistema que també és propi d'altres llengües veïnes, com el castellà o el francès, que es refereix preferentment a l'hora anterior», d'ús al País Valencià i a les Illes Balears: «vuit i quart / i mitja, nou menys (un) quart».

Afegeix dues remarques; «totes les expressions en què surt l'adv. *menys* es resolten, en el llenguatge corrent de tot arreu, amb el cast **menos*», afirmació refrendada del tot per les dades de l'*Atlas Lingüístic*, i «l'adopció del segon sistema a Catalunya (on no és pas desconegut, per influx castellanitzant) ha d'ésser rebutjat».

Puntualitza, a més, que a Mallorca «entre els fidels a la terra (i en certs medis de gent gran) en comptes de *menys* (o **menos*) s'usa *manco*» i que hi són ben corrents les construccions «falta (o manca) un quart per les nou» –segons l'*Atlas Lingüístic* només recollida a Felanitx (81), a l'Alguer (85) i a quatre localitats valencianes –i *passa un de les vuit*, no documentada a l'*Atlas Lingüístic*. Com a comentari final, assenyalarem que, Badia (1994) dóna compte d'algunes de les variants dialectals més significatives dels nostres parlars.

8.2.4 Llibres d'estil

El manual de Televisió de Catalunya (1995: 138) és l'únic llibre d'estil d'un àmbit restringit que aborda la qüestió que ens ocupa: «El temps, en català central, s'expressa en relació a l'hora següent», amb els exemples que Badia (1994) catalogava de genuïns del català, si bé per guanyar precisió «podem recórrer a formes més modernes» del tipus «L'autobús de les sis vint-i-tres (6.23)...». La solució és criticable des d'un punt de vista interdialectal, atès que es basa només en la varietat central, però és coherent amb l'anàlisi de les dades dialectals de l'*Atlas Lingüístic* d'on es despenja que el sistema prospectiu només és propi del central i, subsidiàriament, del nord-occidental.

Ni els Criteris Lingüístics de la Universitat de Barcelona (1989) ni els de l'Ajuntament de Barcelona (Solà, 1995), per posar algun exemple d'altres camps lingüístics, no contempen l'expressió horària.

Quant a les obres d'abast general, dues publicacions tracten el tema amb profunditat. En primer lloc, *el Llibre de la llengua catalana* de L. Badia *et al.* (1997: 332-333) segueix d'aprop els postulats de Badia (1994), fins i tot en l'esquema expositiu. Afegeix, però, totes les possibilitats de sintagmes horaris del sistema que atribueix al Principat (*mig quart de vuit* per 7.07 – 7.08, *les set i deu, falten cinc minuts per a un quart de vuit* per 7.10, etc.) en un llarg exemplari. Pel que fa als parlars valencians i baleàrics, es cataloga les expressions de base *i quart, i mitja, menos / manco (un) quart* com a «fins ara considerades poc genuïnes i fins i tot inadmissibles».

En segon lloc, el *Manual d'estil* de Mestres *et al.* (1995: 594-596) intenta ser exhaustiu tot oferint-nos informacions addicionals que potser trobàvem a faltar en altres fonts: reflexions a l'entorn de la imprecisió del sistema prospectiu concretades en l'ús de *mig quart, quarts de* i l'adjectiu *tocats, -des*, l'exactitud del sistema internacional (les dotze i cinc). El capítol dedicat a les notacions horàries es clou amb una condemna: «són inadmissibles expressions amb l'adverbi *menys* referides als quarts» com «*la una menys quart». Ni se'ns explicita cap motiu ni tampoc si es refereix a tot el domini català o només a Catalunya. No es diu res de les formes com *i quart / i mitja* que completen el sistema considerat inadmissible.

8.2.5 Altres aportacions

A més dels diccionaris, les gramàtiques i els llibres d'estil, hem revisat algunes aportacions d'autors que ocupen un lloc preferent en el terreny de la filologia. Jané (1973) no tracta el nostre objecte d'estudi, però sí que expressa la seva opinió al respecte en tres articles publicats al diari *Avui* (3 de febrer i 1 i 3 de juliol de 1981). Concretament, en el primer d'ells fa una sèrie de reflexions a l'entorn dels quarts entesos com a unitat de mesura. Constata que el sistema genuí dels quarts pateix un procés de substitució pel propi de l'espanyol, que al seu torn és anàleg al Balear.

Vallverdú (1973: 99-100) observa que:

[...] en comptes de partir la mesura del temps per les mitges hores, cosa que obliga a un doble procediment gramatical per designar l'hora (castellà: *las seis y cuarto*, però *las siete menos cuarto* [...]), el català central mesura «endavant».

Opina que aquesta coherència interna ha fet que el sistema s'hagi conservat fins ara.

La proposta d'estàndard oral per als valencians, de Lacreu (1992: 307-308), coincideix amb l'ús més general a València, on només queden restes d'un sistema semblant al prospectiu. Reconeix una certa vitalitat de les fórmules *vint minuts per a les tres* o *un quart per la una*, però, en canvi, no recull *tres quarts per les 9*, sintagma recurrent segons les dades que hem obtingut de l'*Atlas Lingüístic*. Des de la perspectiva estandarditzadora, accepta el sistema que atribueix com a majoritari al Principat, tot i que el considera difícil d'incorporar a l'estàndard oral valencià pel risc de ser incomprès per una part dels receptors. Esmenta també el sistema internacional (*les dotze quinze*), però li atribueix poca normalitat expressiva.

Per la seva banda, Solà (1994: 122) fa palès que «el sistema del Principat no és usat a tot arreu» i, a més, s'hi està perdent «de manera fulminant». Proposa que la gramàtica normativa ens aclareixi si són lícites les expressions del tipus *9 i quart / i mitja / menys quart*.

Tant a *El català/2* (1993: 161) com a *Català progressiu/1* (1997: 132), Ruaiix testimonia que el Principat segueix el sistema prospectiu i tot seguit exemplifica totes les combinacions de quarts i mig quart: *mig quart d'una, un quart i mig d'una*, etc. Al *Diccionari auxiliar*, però, no aborda la qüestió ni a l'entrada *hora*, ni a *mig*. Ara bé, a *quart d'hora* recomana la substitució per *quart*, eliminant el *d'hora* que Jané atribuïa a la influència del castellà.

La contribució més recent és la d'Abril (1997: 104-105) que coincideix amb Badia (1994) i amb el *Manual d'estil* de Mestres *et al.* (1995), però sense condemnar cap de les expressions que recull. Potser l'autor és un xic massa agosarat a l'hora d'atribuir un ús de *manco* i *menys* a Mallorca –recordem que en cap de les Illes no hem trobat aquest mots sinó *menos*, per bé que sembla que *manco* va guanyant adeptes.

Els treballs que hem revisat testimonien l'existència de tres sistemes horaris: els dos sistemes tradicionals, el prospectiu i el retrospectiu, i un nou sistema, l'internacional de base digital. Com a valoració final, creiem que la majoria de les obres consultades han considerat unes variants com a genuïnes en detriment de les altres, de les quals sovint no se'n parla. Al nostre parer, el terme *genú* s'hauria de justificar amb dades històriques i geolingüístiques o bé s'hauria d'entendre com a diferenciador del castellà –en el cas que ens ocupa, s'aplica al sistema prospectiu exclusiu del català del Principat. En qualsevol cas, es podria parlar de formes prestigiades per la normativa en lloc de genuïnes. Si no considerem les expressions horàries de les Balears, el País Valencià i la Catalunya Nord també genuïnes, llavors estem atorgant més pes al prestigi d'uns dialectes que a les solucions històriques d'uns altres.

9. Aspectes puntuals: *quarts de X, X quarts tocats de X, X en punt*

No podem deixar de banda algunes expressions horàries que, encara que s'allunyen de les que hem seleccionat per a aquest treball, són prou rellevants a l'hora de donar compte, per exemple, de la imprecisió del sistema horari català.

En primer, lloc només voldríem apuntar la sorpresa per no haver trobat cap esment de la construcció *X en punt* ni a les dades de l'*Atles Lingüístic* ni a les obres de referència –recordem que una de les qüestions de l'*Atles Lingüístic* era l'hora en punt però cap dels 190 enquestats s'hi referí com a les *8 en punt* sinó simplement amb les *8 (hores)*.

Tampoc no hem trobat documentada una expressió tan nostrada com *X quarts tocats de X*, a excepció del *Manual d'estil* i del *Llibre de la Llengua Catalana*. Esperem que aquesta desatenció no sigui sinònim del caràcter regressiu d'aquesta fórmula que denomina «un temps indeterminat, però proper a l'hora esmentada».

Finalment, el sintagma *quarts de X* també és recollit per l'*Atles Lingüístic*. A Llivia (12) *quarts de 10* expressa les 10.30 h, mentre que a Calaf (49) no s'especifica a quina hora es refereix. Per contra, a Bescaran (96) el mateix gir «equivaleix a dos o tres quarts de 9». L'informant d'Uldecona (145), per la seva banda, atribuïa un ús emfàtic a *quarts de 9* per referir-se a les 8.30 h. En definitiva, com podem veure, cap dels quatre casos és coincident. La mateixa disparitat d'opinions es fa palesa en les poques obres de referència que es fan ressò de *quarts de X*. El mateix DGLC simplement recull l'exemple «Eren quarts de vuit» mentre que el *Gran Diccionari de la Llengua Catalana* afegeix que és una «expressió per indicar els dos quarts d'una hora concreta o bé, més generalment, un espai de temps que pot oscil·lar entre poc després del quart i poc abans de tres quarts», és a dir, amplia la franja de la imprecisió, ja que el referent pot ser qualsevol hora entre els 16 i els 44 minuts. Coincideixen amb aquesta definició Badia (1994), Mestres *et al.* (1995), Badia *et al.* (1997) i Abril (1997). La majoria d'aquestes obres, juntament amb *El català a TV3: Llibre d'estil*, esmenten que el sistema del Principat és prou imprecís o vague, de manera que per indicar l'hora exacta resulta més pràctic el sistema internacional (*20 hores (i) 8 minuts*). Ara bé, hem de remarcar que, si en català han perviscut una sèrie de fórmules aproximatives, deu ser perquè els usuaris les consideraven vàlides, com a mínim fins a la imposició de la puntualitat dels nostres dies.

10. Comparació amb sistemes de llengües veïnes

Sempre resulta interessant en un estudi de variació geolingüística comparar la nostra llengua amb les veïnes perquè sovint podem trobar-nos amb fenòmens de continuïtat lingüística entre llengües romàniques o bé de préstec o calc d'una a l'altra. Amb aquest propòsit, hem partit dels sistemes per expressar l'hora que ens vénen donats a manuals per aprendre castellà, francès i italià com a segona llengua. Els paral·lelismes són força evidents:

CASTELLÀ

8

8 y cuarto

8 y media

9 menos cuarto

ZONES DELS DIALECTALS OCCIDENTALS

8

8 i quart

8 i mitja

9 menos quart

FRANCÈS

ROSSELLONÈS

8 heures

8 heures et quart

8 heures et demie

9 heures moins le quart

8 hores

8 hores i un/el quart

8 hores i mitja

9 hores menos el/lo un quart

ITALIÀ

8

8 e un quarto

8 e mezza

9 meno un quarto

ALGUERÈS

8

8 i un quart

8 i mitja

9 manco un quart

A partir d'aquí, però, seria massa agosarat afirmar que aquests dialectes han manllevat de les llengües veïnes els enunciats horaris ni tampoc que siguin només el fruit de la pròpia evolució interna, atès que no disposem de prou dades històriques. Podem parlar, doncs, d'una possible influència de les llengües veïnes i, en tot cas, d'un factor de preferència de certes solucions.

11. Forma de les expressions: procés de gramaticalització

Hi ha peces de la nostra llengua que, per la freqüència d'ús a què les sotmetem o bé per l'especialització de significat que van adquirint amb el temps, pateixen modificacions formals. Així, per exemple, la locució *si us plau*, avui tendeix a escriure's *sisplau* (cf. llibres d'estil de l'Ajuntament de Barcelona o de "La Caixa") com a contrapartida gràfica d'un procés de gramaticalització a partir del qual no s'admet una modificació ni en la persona ni en el temps verbal (**si us plauria*). La nova grafia també reflecteix l'escurçament fonètic habitual en l'ús col·loquial, amb la caiguda de [u].

Un fenomen semblant afecta també algunes expressions horàries de manera que podríem postular que les formes amb major freqüència d'ús són objecte d'un escurçament formal, sense que perdin, però, la càrrega informativa.

Vegem alguns exemples habituals:

(1) –Quina hora tens?

–Tres quarts \emptyset / – \emptyset I quart

La resposta és pertinent en el cas que se sàpiga a quina hora som, donat que s'omet *de 8* i *les 8* respectivament. O bé:

(2) Hem quedat a dos de nou

En aquest cas, desapareix *quarts* sense que l'enunciat restant presenti cap ambigüïtat.

La proliferació d'aquests sintagmes en registres informals no ens ha de fer arrufar el nas, sinó que s'ha de concebre com una innovació fruit de l'ús habitual dels dos sistemes majoritaris del català en detriment de recursos anòmals com els de l'horari internacional.

La caiguda del mot *hores* també es pot justificar a partir d'un procés de gramaticalització de fixació d'una estructura sintàctica d'elevada freqüència d'ús.

(3) Són les 8 hores → són les 8 ∅

El mateix Coromines (1980) dins l'entrada *hora* observa que cap al 1597 el sistema antic se substituï per un de més modern que elidí el mot *hores*, si bé puntualitza que el primer encara perviu en «certs ambients lingüístics conservadors» que, si ens atenem a les dades dialectals, no foren precisament els freqüentats pels enquestadors de l'*Atlas Lingüístic*, atès que fora de l'àmbit rossellonès no es disposa de cap exemple amb la presència d'*hores*. Segons Coromines, la fórmula antiga perviu també al Pallars Sobirà i en la toponímia; Racó de les Nou-Hores (Marina d'Alacant).⁴

12. Conclusions

Clourem aquest estudi recuperant alguns aspectes que han contribuït a delimitar els diferents sistemes per expressar l'hora i el seu abast dins el domini català.

12.1 Visió de conjunt: analogia dels sistemes

Deixant de banda si la gènesi de les expressions horàries fou acústica (campanars) o bé visual (visió del rellotge d'agulles), els diferents sistemes que s'usen dins del domini català responen a la pròpia lògica interna i presenten una correspondència entre els aspectes semàntics i els sintàctics.

SISTEMA A

- prospectiu
- basat en quarts
- estructura sintàctica: fracció + hora

SISTEMA B

- doble: retrospectiu fins a la mitja i prospectiu després de la mitja
- basat en blocs de 5 minuts (*i cinc, i deu, etc.*), amb manteniment de *i quart, i mitja, i en punt*
- estructura sintàctica: hora + fracció

Cal destacar el fet que l'estructura sintàctica és icònica respecte de l'estructura conceptual (prospectiva/retrospectiva). Amb altres paraules, no es tracta només de diferents formes lingüístiques per expressar l'hora sinó que l'estructura formal es correspon amb la conceptualització de cada sistema horari. Aquest és un dels motius que podria explicar la dificultat d'adoptar el sistema prospectiu per part dels usuaris del sistema B.

El sistema A, atribuït al Principat però que, com ja hem vist, no s'utilitza en àmplies zones dels dialectes nord-occidentals, potser resulta antiintuïtiu per als forasters o per als parlants d'altres dialectes. Tanmateix, no podem negar la seva coherència: durant els segles que no ha calgut estar pendent dels minuts i n'hi ha hagut prou amb els quarts i la seva aproximació (*un quart i mig, dos quarts tocats*, etc.), el sistema es revelà com el que implicava un menor esforç per part dels usuaris. Simplement cal esmentar el quart vigent (un, dos o tres quarts) i *de* + l'hora següent. Sembla força clar que aquesta sèrie d'expressions es fonamenten en una transmissió acústica de l'hora –així ho afirmen Royo (1992) i Corbera (1996)–, si tenim en compte els tocs de les campanes de qualsevol població: un toc = un quart, dos tocs = dos quarts, tres tocs = tres quarts, quatre tocs + el nombre de tocs de l'hora = l'hora en punt. Ara bé, és pertinent qüestionar-nos per què només en part del nostre domini s'empra aquest sistema si l'extensió del campanar va més enllà de les nostres fronteres. Intentarem formular una hipòtesi en el proper apartat.

Pel que fa al sistema B, de tipus *8 i quart, 8 i mitja, 9 menos quart*, l'analogia entre els quarts ja no és tan evident com en el cas anterior, però també es tracta d'un sistema lògic. Se segueix una línia d'addició a l'hora en curs, però entre els minuts trenta i quaranta s'esdevé un canvi de punt de referència: es resten els minuts que falten per a l'hora següent (*9 menos vint*).

Sembla evident, però, que l'alternança entre afegir quarts a l'hora en curs i restar cap a l'hora següent provoca la multiplicitat de recursos per expressar els tres quarts que hem pogut observar en el mapa en qüestió. Així, per exemple, hem vist com a algunes localitats de Mallorca i de la Franja, la força de l'analogia havia generat la fórmula *8 i tres quarts*, mentre que a bona part del País Valencià s'obta per les variants de *tres quarts per les 9*. De moment, i amb les dades que tenim, seria massa arriscat proposar l'existència d'un tercer sistema tradicional a partir de les peculiaritats que acabem d'observar.

12.2 Motivació diacrònica dels sistemes: de la imprecisió dels quarts acústics fins a la puntualitat dels minuts visuals
Hem anat comentant al llarg d'aquest treball que el neguit d'expressar l'hora amb exactitud és relativament modern. Fins a l'aparició dels rellotges mecànics, la resta de sistemes per a l'obtenció de l'hora –rellotges de sol, de sorra, etc.– tampoc no eren gaire precisos, de manera que els enunciats horaris es fixaren en la nostra llengua en el període previ a la generalització dels rellotges més o menys exactes en els campanars de les nostres esglésies.

Aquest argument respon l'interrogant de l'apartat anterior: per què només en part del Principat gaudim d'un sistema suposadament fonamentat en els tocs acústics? Ara la resposta és clara: no negarem el pes de la transmissió acústica, però llavors hem d'acceptar que el seu origen és posterior al de la generalització dels rellotges mecànics, que se situa a finals de l'Edat mitjana. De tot plegat, se'n desprèn una altra hipòtesi: hi deuria haver una altra manera de donar l'hora al Principat abans de l'adquisició del tipus *un quart de 9*, de base acústica. Per a confirmar-ho, caldria disposar d'un corpus de dades històriques, objectiu que supera els límits d'aquest treball però que pot ser el punt de partida per un altre estudi. De moment, ens hem de conformar a corroborar aquesta tesi amb les dades de Corbera (1996), a partir de les quals deduïm que el sistema malanomenat tradicional només comença a generalitzar-se a partir del segle

XVIII. Així, ho demostren alguns fragments del *Calaix de Sastre* del Baró de Maldà: «A quarts de set quedava lo cel ja més serè que nuvolós», «Lo pare de Jaume de l’Hospital a tres quarts de sis del matí...».

Més encara, els dos sistemes principals que hem analitzat comporten una limitació greu –compartida pel rellotge de campanar– i és que no podem anar més enllà d’assenyalar els quarts. Com a molt, hem vist que al Principat hi ha el recurs de les aproximacions de l’estil de *8 tocases* o *dos quarts i mig*. Però, en definitiva, quan hom s’ha de referir a una hora diferent dels quarts, barreja, en el millor del casos, els sistemes tradicionals amb el que els manuals de consulta anomenen *internacional* (*un quart i cinc de 9* o *8 i vint*), si no és que, fins i tot, es claudica i usa únicament l’hora seguida dels minuts (*8 i quaranta-cinc*). En aquest casos, els més perjudicats, és a dir, els sintagmes que més es compliquen són els del sistema prospectiu i, a partir d’aquí, s’originen totes les crítiques sobre la hipotètica dificultat d’una manera d’expressar l’hora pròpia del català.

En conclusió, els dos sistemes estudiats en aquest treball poden tenir un fonament acústic, ja que ambdós es basen en els quarts de l’antic campanar. La qüestió no és quin dels dos és més genuí o cal imposar damunt l’altre, sinó que pervisquin per sobre d’altres expressions tan «d’horari de tren» com les *8 i dinou* del sistema internacional.

Marta Torres i Vilatarsana
Departament de Filologia Catalana
Universitat de Barcelona
Gran Via 585
08007 Barcelona
torres@lincat.ub.es

BIBLIOGRAFIA CONSULTADA

- ABRIL, J. (1997) *Diccionari pràctic de qüestions gramaticals*, Barcelona, Edicions 62.
- Atles Lingüístic = Atles Lingüístic del Domini Català*. (en curs d'elaboració)
- DCVB = ALCOVER, A.M. i MOLL, F. DE B. (1980) *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, Moll.
- BADIA I MARGARIT, A.M. (1962) *Gramàtica catalana*, Madrid: Gredos, (2 vol.).
- BADIA I MARGARIT, A.M. (1981) *Gramàtica històrica catalana*, València, Tres i Quatre.
- BADIA I MARGARIT, A.M. (1994) *Gramàtica catalana*, Barcelona, Proa.
- BADIA, A. M., PONS, L. i VENY, J. (1993) *Atles Lingüístic del Domini Català. Qüestionari*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Biblioteca de Dialectologia i Sociolingüístics, II.
- BADIA, L., BRUGAROLAS, N., TORNÉ, R. i FARGAS, X. (1997) *Llibre de la llengua catalana*, Barcelona, Edicions Castellnou.
- CORBERA, J. (1996) *Parlar bé*, Vilassar de Mar, Oikos-tau.
- DECAT = COROMINES, J. (1980) *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, Barcelona, La Caixa / Edicions 62.
- DUARTE, C., ALSINA, A. i SIBINA, S. (1993) *Manual de llenguatge administratiu*. Barcelona, Generalitat de Catalunya.
- FABRA, P. (1912) *Gramàtica de lengua catalana*, Barcelona, L'Avenç.
- DGLC = FABRA, P. (1932) *Diccionari general de la llengua catalana*, Barcelona, Edhasa.
- FABRA, P. (1933) *Gramàtica catalana*, Barcelona, IEC.
- FABRA, P. (1954) *Converses filològiques*, Barcelona, Barcino, (2 vol.).
- FABRA, P. (1956) *Gramàtica catalana*, Barcelona, Teide.
- FABRA, P. (1984) *Converses filològiques*, Barcelona, Edhasa, (2 vol.).
- GENERALITAT VALENCIANA. CONSELLERIA D'EDUCACIÓ I CIÈNCIA (1995) *Criteris lingüístics*, València, Generalitat Valenciana / Conselleria d'Educació i Ciència / Comercial Denes.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1995) *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona, Palma de Mallorca, València, Eds. 3 i 4 / Eds. 62 / Moll / Enciclopèdia Catalana / PAM.
- INSTITUT INTERUNIVERSITARI DE FILOGIA VALENCIANA (1995) *Gramàtica valenciana*, València, Edicions Bromera.
- JANÉ, A. (1981a) «Els quarts» (3 de febrer), dins *Avui*.
- JANÉ, A. (1981b i c) «Les hores del dia de J.V.Foix (I i II)» (1 i 3 de juliol), dins *Avui*.
- JANÉ, A. (1973) *Aclariments lingüístics*, Barcelona, Barcino, (3 vol.).
- JANÉ, A. (1986) *Gramàtica essencial de la llengua catalana*, Barcelona, Barcanova.
- LACREU, J. (1992) *Manual d'ús de l'estàndard oral*. València, Universitat de València.
- MARVÀ, J. (1968) *Curs superior de gramàtica catalana*, Barcelona, Barcino.

- MESTRES, J.M. (1987) «El món de les expressions temporals (I i II), una aproximació a la història de l'expressió de la data.» *Revista de Llengua i Dret*, núm. 9 i 10.
- MESTRES, J.M. COSTA, J. OLIVA, M. FITÉ, R. (1995) *Manual d'estil*, Barcelona, Eumo / Universitat de Barcelona / Universitat Pompeu Fabra / Associació de Mestres Rosa Sensat.
- MOLL, F.B. (1968) *Gramàtica catalana*, Palma de Mallorca, Moll.
- MOLL, F.B. (1991) *Gramàtica històrica catalana*, València, Universitat de València.
- ROYO, J. (1992) «La influència del campanar en les expressions horàries», dins *Segon congrés internacional de llengua catalana, IV, Àrea 3 Lingüística social*, Palma de Mallorca, UIB, pp. 115-122.
- RUAIX, J. (1989) *Punts conflictius de català*, Barcelona, Barcanova.
- RUAIX, J. (1989) *El català / 2*, Moià, J. Ruaix, 1993.
- RUAIX, J. (1994-1995) *Observacions crítiques i pràctiques sobre el català d'avui*, Moià, J. Ruaix, (2 vol.).
- RUAIX, J. (1996) *Diccionari auxiliar*, Moià, J. Ruaix.
- RUAIX, J. (1997) *Català progressiu / 1*, Moià, J. Ruaix.
- SALVADOR, C. (1951) *Gramàtica valenciana*, València, 3 i 4.
- SANCHIS, M. (1950) *Gramàtica valenciana*, València, Torre.
- SOLÀ, J. (1977) *A l'entorn de la llengua*, Barcelona, Laia.
- SOLÀ, J. (1983) «Qüestions sintàctiques pendents en la normativa actual», dins *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, PAM.
- SOLÀ, J. (1987) *Qüestions controvertides de sintaxi catalana*, Barcelona, Edicions 62.
- SOLÀ, J. (1990) *Lingüística i normativa*, Barcelona, Empúries.
- SOLÀ, J. (1994) *Sintaxi normativa: estat de la qüestió*, Barcelona, Empúries.
- SOLÀ, J. (1995) *Llibre d'estil de l'Ajuntament de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona.
- TELEVISIÓ DE CATALUNYA (1995) *El català a TV3: Llibre d'estil*, Barcelona, Edicions 62.
- UNIVERSITAT DE BARCELONA: SERVEI DE LLENGUA CATALANA (1989) *Criteris lingüístics*. Barcelona, Servei de Llengua Catalana.
- VALLVERDÚ, F. (1973) *El fet lingüístic com a fet social. Assaig de lingüística institucional*, Barcelona, Edicions 62.
- VALOR, E. (1977) *Curs mitjà de gramàtica catalana*, València, 3 i 4.
- VENY, J. (1984) *Estudis de geolingüística catalana*, Barcelona, Edicions 62, (2a ed.).
- VENY, J. (1993) *Els parlars catalans*, Palma de Mallorca, Moll, (10a ed.)

8.15 h

⊕ 8 hores i un quart

⊗ 8 hores i el quart

◐ 8 hores i quart

○ 8 i quart

◑ 8 i quarto

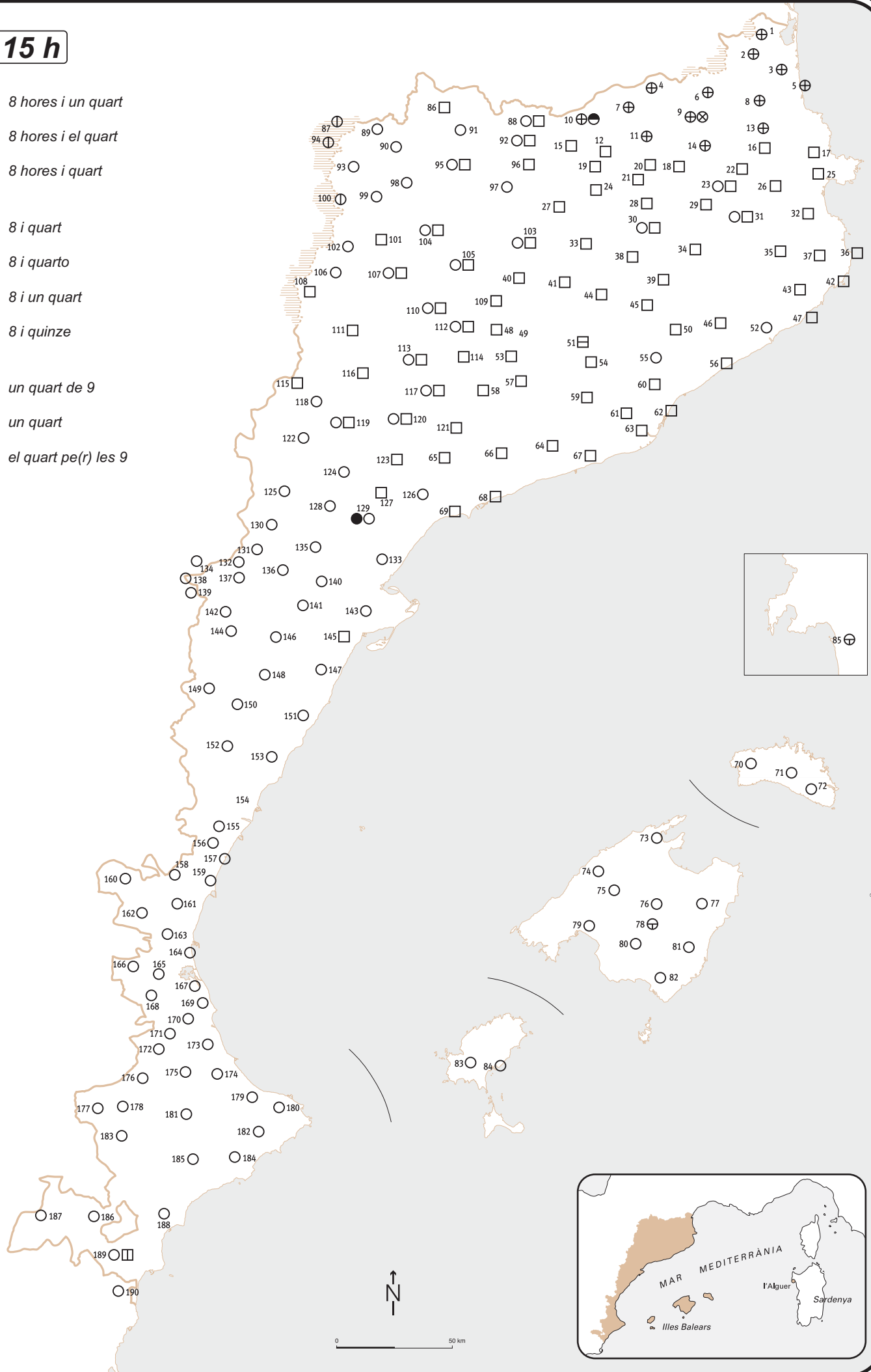
⊕ 8 i un quart

● 8 i quinze

□ un quart de 9

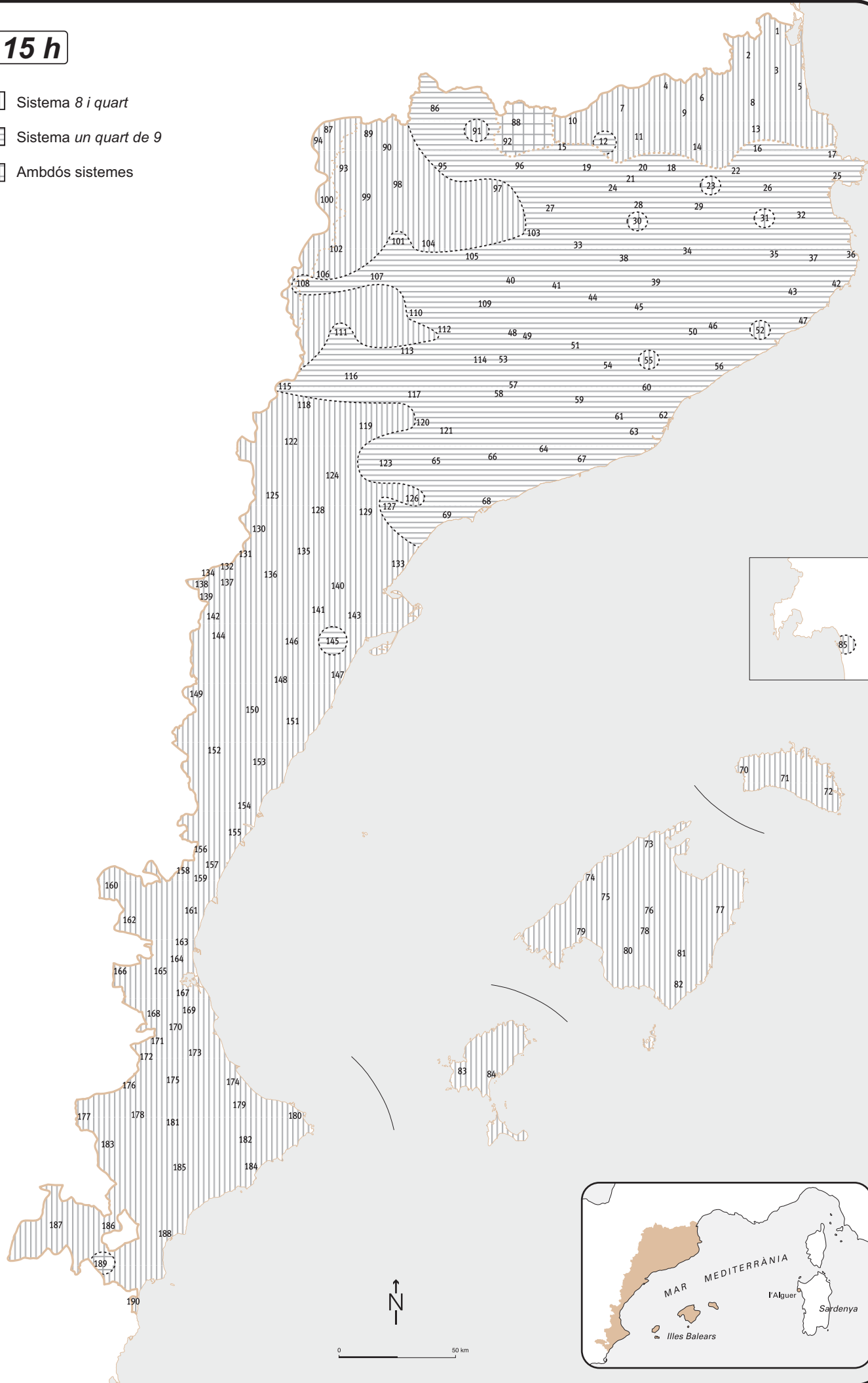
▣ un quart

▤ el quart pe(r) les 9

8.15 h

- Sistema 8 i quart
- Sistema un quart de 9
- Ambdós sistemes

8.30 h

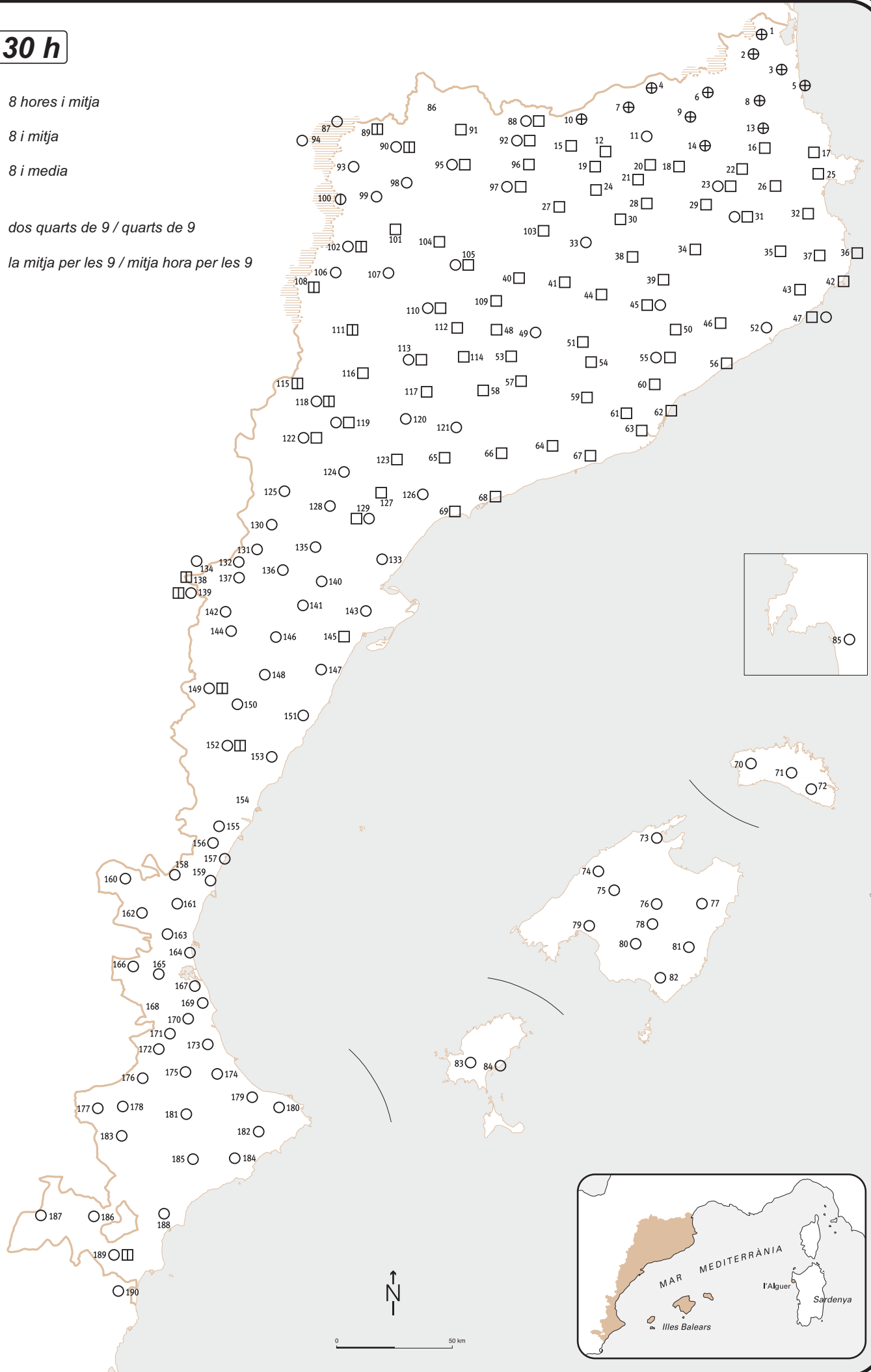
⊕ 8 hores i mitja

○ 8 i mitja

◐ 8 i mitja

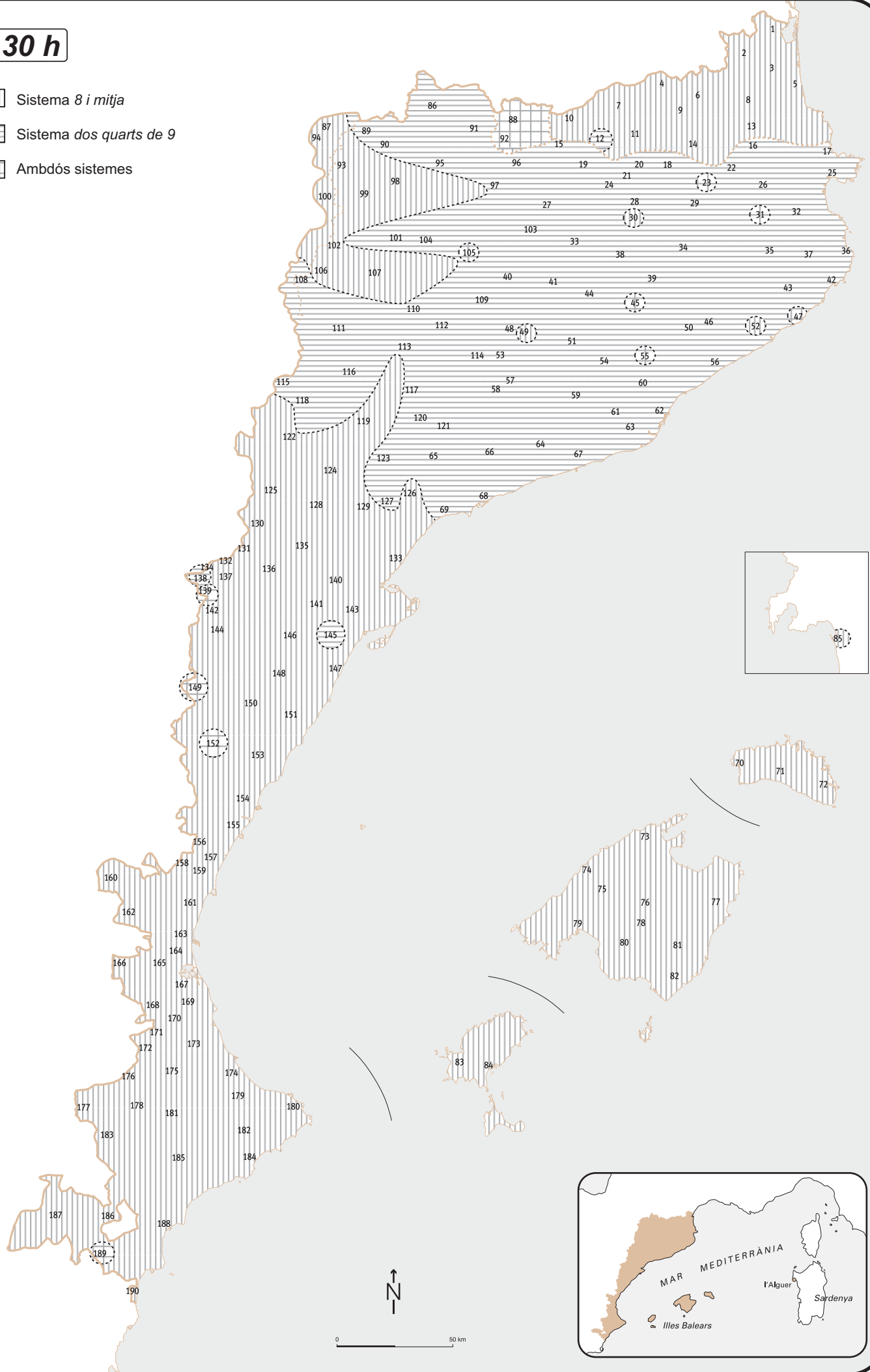
□ dos quarts de 9 / quarts de 9

▣ la mitja per les 9 / mitja hora per les 9

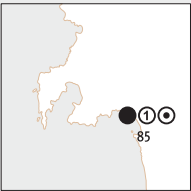
8.30 h

- Sistema 8 i mitja
- Sistema dos quarts de 9
- Ambdós sistemes

8.45 h

- ⊕ 9 hores menys un quart
- ⊗ 9 hores menys el quart
- 9 menys quart
- ⊖ 9 menys quarto
- ⦿ falta un quart per les 9 / pa (les) 9
- ⊖ 8 i tres quarts
- 8 i quaranta-cinc
- ① 9 menys un quart
- tres quarts de 9
- ▣ tres quarts per les 9 / pa (les) 9
- ⊞ tres quarts per 9 hores
- △ un quart per les 9 / pa les 9

8.45 h

- Sistema 9 menys quart
- Sistema tres quarts de 9
- Ambdós sistemes
- Sistema un quart per les 9

